

SZABÓ MÁRIA HELGA

A siketség alkalmazott nyelvészeti vonatkozásai

Minthogy a téma kevésbé ismert, engedtessek meg nekem, hogy írásomat szokatlan módon, rövid fogalomtárral kezdjem.

halló – siket – nagyothalló:

Értelemszerűen hallónak tekintjük és nevezzük az ép hallású személyeket. A hallássérültek két csoportja közti különbség nem annyira a decibeles határértéken múlik, sokkal inkább a hallásmaradvány mértékén. A nagyothalló képes ezt felhasználni – hallókészülék segítségével – szegmentálni és megérteni az érzékelt beszédet, a siket nem. A decibelek tekintetében egyébként nincs is egységes álláspont a szakirodalomban, pl.:

A) 0 dB: normál hallás, 0–30 dB: enyhe nagyothallás, 30–60 dB: közepes nagyothallás, 60–90 dB: súlyos nagyothallás, 90 dB fölött: siket.

B) 0–30 dB: normál tartomány, 30–70 dB: nagyothallás, 70 dB-től: siket.

korai siket:

Olyan siket személy, aki még az akusztikus anyanyelv elsajátítása előtt veszítette el hallását vagy már siketen született.

jelnyelv – ujj-ábécé:

Az 1960 óta folyó nyelvészeti kutatások már egyértelműen megállapították, hogy a világban létező gesztikuláris-vizuális jelnyelveket önálló nyelvi rendszereknek lehet tekinteni, azaz megfelelnek a természetes emberi nyelv kritériumainak.

Az ujj-ábécé (daktíl) valamely vokális-akusztikus nyelv szavainak (általában tulajdonnevek, betűszók) betű szerinti visszaadására szolgáló kommunikációs eszköz.

jelel – daktiloz:

Jelel = jelnyelvet használ. Daktiloz = egy bármely akusztikus nyelvből vett kifejezést hangsorként vizualizál, azaz kézzel betűz az ujj-ábécé használatával.

szurdopedagógia:

A gyógypedagógiának az az ága, amelyik a hallássérültek oktatásával, fejlesztésével foglalkozik.

oralizmus:

A jelnyelvi metódussal (a jelnyelvet a hallássérültek oktatásában felhasználó irányzat) szembenálló szurdopedagógiai elv és módszer, amely szerint a jelnyelv használata hátráltatja a helyes artikuláció és a pontos szájrólolvasás elsajátítását, épp ezért a jelnyelvet nem alkalmazza az oktatásban, esetenként a diákok közti kommunikációban is tiltja.

Nemrég zajlott le Szombathelyen a VIII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia, ahol Magyarországon első alkalommal sikerült tudományos keretek közt megvitatni a címben felvetett témakört, egy hasonló elnevezésű szekció keretén belül. Az elhangzott előadások teljesen lefedték mindazon részterületeket, amelyek idetartoznak. Ugyanakkor érezhető volt az is, hogy a résztvevők még mindig két szembenálló táborra oszthatók, s csak halványan érzékelhettük a közeledést, egymás nézőpontjainak megértését.

A két tábor a siketek oktatásának kétféle módszere körül rajzolódik ki, s ennek az alapvető szakmai ellentétnek a gyökerei bizony már több évszázados múltra nyúlnak vissza. Az első siketiskolák a XVIII. században jelentek meg, s ez egyben a siketek elfogadásának kezdetét is jelenti. Addig a történelem folyamán – kevés kivételes időszaktól, illetve társadalomtól eltekintve – lélektelen süketnémáknak tartották őket.

Abbé de l'Épée (1715-1789) 1760-ban Párizsban megismerkedett két süketnéma kislánnyal, és ennek a találkozásnak a hatására később, 1770-ben megnyitotta a világ első siketiskoláját. A tanulókat a jelnyelv (az ujj-ábécé) és az írott nyelv segítségével oktatták. A francia forradalom után az iskolát az állam finanszírozta. Csaknem ugyanabban az időben a Hamburg melletti Eppendorfban oktatott siketeket a német Samuel Heinicke (1727-1790) is, akinek 1778-ban hivatalosan is sikerült siketiskolát nyitnia III. Frigyes Ágost választófejedelem támogatásával Lipcsében. Heinicke az akusztikus nyelvet alkalmazta a tanításban. Az ő módszerét *német útnak (oralistának)*, Épée apátét pedig *francia (jelnyelvi) metódusnak* szokás nevezni.

Miután Heinicke néhány sikertelen kísérletet tett a jelnyelven történő oktatással, attól fogva örökösen tagadta a jelnyelv létjogosultságát. Több könyvben is ecsetelte azonban a hangos nyelven történő oktatásának sikereit. Heinicke és Épée rendszeresen leveleztek egymással, és folyton tanítási módszereiken vitatkoztak. Heinicke amellet szállt síkra, hogy a siketek – a nekik megtanított beszéd révén – váljanak képessé a halló környezetbe való beilleszkedésre. Épée célja ezzel szemben az volt, hogy a jelnyelv használatával segítse elő a siketek szellemi fejlődését.

1880-ban kétszázötvenöt európai és amerikai tanár gyűlt össze egy konferencián Milánóban, hogy megvitassák a siketoktatás további fejlődésének lehetőségeit. A XVIII. század óta burjánzó, tanárokat és iskolákat megosztó vita ekkor, a Siketek Tanárainak II. Nemzetközi Konferenciáján érte el csúcspontját. Addig zömmel a francia utat járták az intézmények, a milánói konferencián azonban a német módszer előnyben részesítéséről született döntés.

Annak idején a legtöbb pedagógus a „mutogatások” miatt valamiféle primitív póteszközt látott a jelnyelvben. Ennek folyományaként viszont lenézték azokat az embereket is, akik ezt a kommunikációs formát használták. A siketek hiába próbálkoztak később is a téma újbóli felvetésével. A milánói döntés hatása máig érezhető, ugyanis ennek következtében a siketek elvesztették identitásukat, csupán megtűrt kívülállói lettek a halló társadalomnak, és a siket kultúra szép lassan teljesen elsorvadt.

Az oralizmus támogatói máig sem hajlandók elismerni a jelnyelv létjogosultságát – sem általában, sem pedig oktatási segédeszközként. A jelnyelv-pártiak viszont azt nem értik, miért nem alkalmazzák a siketeknek ezt a természetes kommunikációs csatornáját és kódrendszerét a szurdopedagógiában.

Az igazság – mint oly sokszor – most is valahol félúton van. A konferencián résztvevő szurdopedagógusok ugyanis testületileg tiltakoztak a fenti vád ellen, mondván: ők igenis használják a jeleket a tanórákon, ha a helyzet úgy kívánja. Azonban azt

sem szabad elfelejtenünk, hogy – bár már nincs kifejezetten megtiltva a „jelelés” – a magyarországi szurdopedagógia mégsem alkalmazza azt folyamatosan, szervezett módon. A szombathelyi konferencián a gyakorló oktatók zöme ellenérzéssel fogadta az olyasféle kijelentéseket és utalásokat is, miszerint a magyar jelnyelv természetes emberi nyelvnek tekinthető, amelynek sem a magyar akusztikus-vokális nyelvhez, sem más vizuális-gesztikuláris nyelvekhez nincsen köze. Sok tanár viszont egyenrangúnak (pontosabban: egyformán alacsony rangúnak) tekinti a jelélést és az ujj-ábécét, amely természetesen kizárólag valamely akusztikus nyelvre ültethető rá.

Egy másik nézetkülönbség a körül a kérdés körül adódott, hogy mi tekinthető a siket gyerek anyanyelvének, illetve, hogy a magyar siketek számára mi a státusa a hangzó magyar nyelvnek.

Ha elfogadjuk Chomsky hipotézisét a nyelvelsajátításról, akkor evidensnek tartjuk, hogy anyanyelvvé az a nyelv válhat, amelyről a gyerekek a nyelvelsajátítás szenzitív periódusában megfelelő minőségű és mennyiségű input (vagyis a nyelvelsajátító által hallott nyelvi anyag) áll rendelkezésére, hogy aztán ez alapján az input alapján a LAD [angolul Linguistic Acquisition Device, vagyis nyelvelsajátító eszköz] segítségével kiépítse a nyelvi kompetenciát. A siket gyerekek esetében az akusztikus input nem lehetséges, ők tehát természetes úton csakis valamilyen ettől eltérő csatornán keresztül megtapasztalt, azaz eltérő kódú nyelvet képesek anyanyelvként elsajátítani. Ebből adódóan a jelnyelv-kutatás sajátos terminológia segítségével jelöli meg a siketek különböző csoportjait.

Az első csoportot az úgynevezett „korai siketek” alkotják. Ők nem a „természetesen kétnyelvűek” csoportjához tartoznak, mivel ők a „mesterséges kétnyelvűség” esetei. Számukra a természetes úton elsajátítható nyelv a jelnyelv. Ha a szülő maga is siket, akkor minden rendben van, ez lesz a gyerek *anyanyelve*. Ha a szülő halló, azonban jelet a gyerekekkel, azzal is sokat segít. Ebben az esetben viszont a szakirodalom szerint a gyermeknek *első nyelvévé* válik a jelnyelv (a szülő számára pedig ugyanez *idegen nyelvnek* minősül). (Vö. Ahlgren 1976, 1983.)

Ha viszont a szülő halló, és nem jelet a gyermekkel, akkor azáltal őt a szemilingvizmus veszélyébe sodorja (vagyis a gyermek egyetlen nyelvet sem fog anyanyelvi szinten elsajátítani). Meg kell jegyezni, hogy a diglosszív (vagyis mind a jelnyelvet, mind az akusztikus nyelvet használó) siket gyerek az utóbbi nyelvet tanítás útján *tanulja meg*, akárcsak a hallók az idegen nyelveket. Igaz azonban, hogy a siket gyermekek számára az „anyanyelvi környezet” adva van, tehát elvileg ezáltal könnyebbé válna a nyelvtanulás folyamata; azonban – mint azt később még látni fogjuk – ezt az előnyt a siket kisgyermekek nemigen képesek kihasználni.

Márpedig ha a siket embernek nem válhat spontán módon anyanyelvévé egyetlen akusztikus nyelv sem, akkor felmerül egy újabb probléma is: hogyan tegyük hozzáférhetővé számukra az általános ismereteket, illetve magát a környezeti akusztikus nyelvet.

A gond már abból adódik, hogy – orális módszer esetében – hiányzik az a teljes értékű kommunikáció, amely lehetővé tenné egy biztos kognitív bázis kiépülését. A siket gyermekek erősen a konkrétumokhoz tapadó, az „itt és most”-ra vonatkozó kommunikációs próbálkozásai, inkább csak a gyermek helyzetfelismerő készségét javítják, ugyanakkor a folytonos bizonytalanság komoly pszichés problémákat is okozhat, amelyek a felnőttkori személyiségen is nyomot hagynak; ilyen az apátia, ellenségeskedés és bizalmatlanság a hallókkal szemben, agresszió stb.

Kognitív alap nélkül a világ minél teljesebb megismerésének lehetősége beszűkül egy korlátozott műveltség megszerzésére. Emlékezzünk csak Wittgenstein szavaira: „Nyelvem határai – világom határai.”

Menjünk tovább. Ha a siket gyermek nincs olyan szintű magyar nyelvi kompetencia birtokában, amely képessé tenné őt az iskolában megszerzendő ismeretek tökéletes befogadására és önálló alkalmazására, akkor erősen elgondolkodtató, hogy a szaktárgyi magyarázatok miért nem jelyelven folynak. (Tisztelet az egy-két valóban jelelő szurdopedagógusnak!) A közvetítő nyelv hiányos-hibás ismeretéből adódnak aztán a tankönyvi szövegek olyan félreértelmezései, mint pl. amikor az egyik tanuló a környezetismeret leckét magyarázva társának a „vízben oldott sók” helyett „vízben oldott sok”-at jelelt.

S ha már átérezzük azt a nehézséget, hogy a siket gyermekek nincsenek igazán birtokában a közvetítő nyelvnek, akkor érdemes azon is eltöprengenünk, hogy milyen módszerekkel igyekszünk a siket iskolások fejébe verni a magyar nyelv beszélt és írott változatának helyes formáit.

Már a legelső osztályoknak siketek számára írt olvasókönyvei is olyan szövegekkel vannak tele, amelyek megértése ugyan azonos korú halló gyerek számára nem okoz problémát; de nem ez a helyzet a súlyos fokban hallássérültek esetében. Sem szókincsében, sem az előforduló grammatikai szerkezetek tekintetében nincs az érintettekre szabva a tananyag. Hosszas szómagyarázatokkal a szemantikai korlátok ugyan folyamatosan kijebb tolhatók, viszont a nyelvtani szabályokról a gyermek nem kap se adekvát magyarázatokat, se elegendő gyakorló feladatot. Nincs például következetesen végiggondolva, hogyan tanítsuk az alanyi és a tárgyas ragozást, a tárgy determináltsági fokának kifejezését, az igeikötőknek, illetve egyáltalán az igei vonzatkereteknek az alkalmazását, a birtokviszony különböző kifejezésmódjait stb.

A felnőtt siketek írásbeli megnyilatkozásai jól példázzák azt a feltevést, amely szerint az ő számukra az akusztikus nyelv idegen nyelv. Ezek a „siketes” szövegek ugyanis épp olyan típusú hibákkal vannak tele, amelyeket magyarul tanuló idegen anyanyelvűek szoktak elkövetni. Épp ezért a siket tanulóknak sokkal alaposabban és tudományosabban átgondolt tantervre lenne szükségük a magyar nyelv oktatásával kapcsolatban.

A konferencia siketekkel foglalkozó szekciójában több előadó is utalt arra a szomorú tényre, hogy a magyar siketek jelyelvi kompetenciája sem tekinthető tökéletesnek. Ezzel kapcsolatban azonban szerencsére nem annyira nyelvtani problémákról van szó, mint inkább a siketek szókincsének szűk voltáról. A szűk szókincs pedig – legalább részben – a siketeknek a világról való tudásának is tükröje. Ez még orvosolható lenne azáltal, hogyha a gyerekek nem kizárólag egymás közt használhatnák a jelyelvet, hanem szervezett tantárgyi kereteken belül is fejleszhetnék jelkincsüket (pl. megismerkedhetnének a Jelyelvi Bizottság által forgalomba hozott újabb és újabb jelekkel, amelyekre a környező világ fejlődésével merült fel az igény), illetve ha gyakorolhatnák a jelelés különféle stílusrétegeit.

Ilyen módszertani szemlélet révén a siket tanulók nem csupán a számukra legtermészetesebb kommunikációs kódban szereznének jártasságot, hanem a tudatos nyelvhasználat révén megerősödhetne csoportidentitásuk is. A siket gyermekek között máris van egyfajta véd- és dacszövetség; ez azonban inkább a hallók világával való szembenállást fejezi ki, mintsem egy valódi kulturális dimenzió létrehozását. (Az utóbbi megtalálható az amerikai vagy a skandináv országokban élő siket közösségek gyakorlatában.)

A siketeket a világ számos országában nyelvi kisebbségként tartják számon (mind a köztudatban, mind a törvényekben); ez a helyzet például az Amerikai Egyesült Államokban, Svédországban, Finnországban, Ugandában stb. Magyarországon ez egyelőre csak az érintettek szűk, elit rétegének az álma. Ennek a státusnak az elérése egyben a magyar jelnyelv hivatalos elismerését is jelentené, ami biztosítaná a jelnyelv használatához (illetve a jelnyelvi tolmácsolás igénybevételéhez) való jogot. Ennek révén lehetne biztosítani a jelnyelv bevezetését a gyógypedagógiai iskolákban.

A jelenlegi magyarországi jogi helyzet ellentmondásos. A Büntetőtörvénykönyv úgy rendelkezik, hogy kötelező tolmácsot kirendelni abban az esetben, amennyiben az eljárásba bevont érintett (a mi esetünkben egy siket) nem képes írásban kommunikálni, illetve, ha ezt a bíró szükségesnek ítéli meg. Ezzel szemben a Polgári Törvénykönyv mindezt csak lehetőségként jelöli meg, nem teszi kötelezővé, holott egy külföldi állampolgár esetén – bármilyen anyanyelvű is az illető – ez magától értetődő. (Tehát siket személlyel kapcsolatos válóper vagy hagyatéki eljárás lefolytatható jeltolmács közreműködése nélkül.)

Az igazi ellentmondás azonban nem is annyira a két alapvető törvénykönyv elméleti különbözőségében rejlik, sokkal inkább abban, hogy kinek az illetékességébe tartozik a siket személy nyelvismeretének megítélése. A bíró ebben a kérdésben egyáltalán nem tekinthető szakértőnek; erre a feladatra jóval alkalmasabb lenne egy szurdopedagógus, egy nyelvész, vagy akár egy jeltolmács. Nem elegendő ugyanis, hogy az ügyfél nem analfabéta, hiszen egy jogi szöveg értelmezése még egy átlag halló magyar állampolgárnak sem könnyű, hát ha még az illetőnek a szükséges jogi alapismeretei sincsenek meg. Az a helyzet is eléggé közismert, amikor egy halló egy sikettel jóformán azt irat alá, amit csak akar, főleg, ha a halló hivatalos pozícióval is rendelkezik.

Tudomásunk szerint Magyarországon egyelőre nem érvényesül az Európai Unió 1987. május 17-i döntése a jelnyelvvvel kapcsolatban. Ezen alapelv értelmében a törvényhozásban és a közigazgatásban ki kell nyilvánítani azt, hogy a jelnyelv önálló nyelv, a siketek pedig önálló kisebbség, illetve azt is, hogy senkit nem érhet hátrány a fogyatékosága miatt. (Itt elég, ha arra gondolunk, hogy a magyarországi siketeknek csupán egy százaléka jut el a felsőoktatásig.)

A fentiek alapján nyilvánvaló, hogy a siketiséggel kapcsolatban többféle alkalmazott nyelvészeti feladatot kellene megoldani. A jelnyelv jogi elismertetése, annak oktatásba való bevezetése, illetve a hungarológia módszereinek a bevonása a magyar nyelv tanításába magával hozná, hogy az ezzel a fogyatékosággal élő emberek a társadalom teljes értékű tagjaivá válhassanak, a világ megismerésére és a művelődésre nyíló lehetőségeik kiszélesedjenek, s ezáltal tudatos kisebbségként élhessék mindennapjaikat.

IRODALOM

- Ahlgren, Inger: Tutkimusprojekti, joka koskee kuurojen ja vaikeasti huonokuuloisten varhainen kielellis-kognitiivinen kehitystä [Kutatási projekt a siketek és súlyosan nagyothallók nyelvi-kognitív fejlődéséről]. Kuurojen Liitto r.y., Helsinki, 1980 (kézirat).
- Ahlgren, Inger: *Kuurojen lasten oikeus olla kaksikielisinä* [A siket gyerekeknek joguk van kétnyelvűeknek lenniük]. Kuurojen Liitto r.y., Helsinki, 1983.

- Ahrbeck, Bernard: *Gehörlosigkeit und Identität – Probleme der Identitätsbildung Gehörloser im Lichte soziologischer und psychoanalytischer Theorien*. Signum Verlag, Hamburg, 1992.
- Bernstein, Basil: Nyelvi szocializáció és oktathatóság. In: Pap Mária – Szépe György (szerk.): *Társadalom és nyelv*. Gondolat, Budapest, 1975.
- Bernstein Radner, Nan: Atypical Language Development. In: J. Berko Gleason (szerk.). *The Development of Language*. Maxwell Macmillan International, New York – Oxford – Singapore – Sidney – Toronto (3. kiadás), 1995, pp. 325–368.
- Csányi Yvonne: Gondolatok a jelnyelv alkalmazásának lehetőségeiről a súlyos fokban hallássérült gyerekek és fiatalok nevelése során. *Gyógypedagógiai Szemle* 1995/2, pp.105–115.
- Donath, Peter & Hase, Ulrich & Prillwitz, Siegmund & Wempe, Karin: *Eine Minderheit verschafft sich Gehör – Textdokumentation zur Anerkennung der Gebärdensprache der Gehörlosen*. Signum Verlag, Hamburg, 1996.
- Fabert, J. M. W. & Weber, A. A.: *Soziale Integration*. Signum Verlag, Hamburg, 1987.
- Gáspár Árpád: A hallási fogyatékosok tanításának módszertana. I–II. köt. Budapest, 1965 (kézirat).
- Groce, Nora Ellen: *Jeder sprach hier Gebärdensprache*. Signum, Hamburg, 1991.
- Hammers, Josiane: *Language Development of Bilingual Children in Minority and Majority Groups*. Laval University, Québec, 1985.
- Harris, Jennifer: *The Cultural Meaning of Deafness*. Avebury, Aldershot – Brookfield – Hong Kong – Singapore – Sidney, 1995.
- Ilosvai Ferenc: Hallássérült óvodások anyanyelvi fejlődése. *Fejlesztő Pedagógia* 1995/1, pp. 22–23
- Krammerbauer, Andreas: *Behindertenpolitik*. Signum Verlag, Hamburg, 1993.
- List, Gudula: Unmittelbare Kommunikation und Schrift. Überlegungen zum Erwerb der Lese- und Schreibkompetenz durch Gehörlose. In: S. Prillwitz – Th. Vollhaber (szerk.), pp.78–90.
- Meadow, Kathryn P.: *Deafness and Child Development*. University California Press, Berkeley – Los Angeles, 1989.
- Muhs, Johann: Allgemeiner Abriß der Gehörlosengeschichte. In: Sabine Fries & Joachim Klenk (szerk.): *Gehörlos – nur eine Ohrsache? Aspekte der Gehörlosigkeit*; DAFEG [é. n.].
- Prillwitz, Siegmund – Vollhaber, Thomas (szerk.): *Gebärdensprache in Forschung und Praxis*. Signum Verlag, Hamburg, 1990.
- Schlesinger, Hilde S. – Meadow, Kathryn P.: *Sound and Sign. Childhood Deafness and Mental Health*. University California Press, Berkeley – Los Angeles, 1972.
- Schulte, Klaus: *Gehörlosenbildung mit DGS?!? Ansprüche – Widersprüche*. Neckar Verlag, Villingen – Schwenningen, 1993.
- Slobin, Dan I.: A grammatika fejlődésének kognitív előfeltételei. In: Pléh Csaba (szerk.): *Szöveggyűjtemény a pszicholingvisztika tanulmányozásához*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1986, pp. 416–454.
- Takkinen, Ritva: Kuuron lapsen viittomakielinen kehitys [A siket gyerek jelnyelvi fejlődése]. In: A. Iivonen és társai (szerk.): *Lapsen normaali ja poikkeava kielen kehitys* [A gyerek normális és fogyatékos nyelvi fejlődése]. SKS, Helsinki, 1994 (2. kiadás), pp.245–267.
- Viickrey, John & Cleve, Van (szerk.): *Deaf History Unveiled – Interpretations from the New Scholarship*. Gallaudet University Press, Washington D. C., 1993.
- Volterra, Virginia: *Gebärdenspracherwerb und Bilingualismus*. In: S. Prillwitz – T. Vollhaber (szerk.), pp.49–63.
- Wriegley, Owen: *The Politics of Deafness*. Gallaudet University Press, Washington D. C., 1996.